

unesco

Vlaamse Commissie

Advies

**Versterking van Educatie voor
Duurzame Ontwikkeling
in Vlaanderen**

Maart 2022 Coverfoto - © iStock

**Vlaamse
overheid**

Vlaamse Unesco Commissie

Unesco (*'United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization'*) is een agentschap van de Verenigde Naties dat streeft naar vrede door internationale samenwerking in onderwijs, wetenschap, cultuur en communicatie.

De **Vlaamse Unesco Commissie (VUC)** is in 2003 opgericht door de Vlaamse Regering om de band tussen de Vlaamse Gemeenschap en Unesco te bevorderen, met specifieke voorlichtings- en adviestaken.

Zo stelt het oprichtingsbesluit dat de VUC aan de Vlaamse Regering, of aan haar ministers voor wat hun bevoegdheden betreft, schriftelijk **advies** kan geven over door Unesco voorgestelde specifieke initiatieven, aandachtspunten, activiteiten en bijzondere programma's, en over de samenwerking tussen Unesco en Vlaanderen.

De VUC telt twaalf stemgerechtigde **commissieleden** (waaronder vijf ambtenaren en zeven externe experts), drie formele raadgevende leden en een aantal bijkomende adviserende leden. Zij hebben allemaal een deskundigheid op een of meerdere Unesco-thema's, -conventies of -programma's. De huidige voorzitter van de commissie is de Leuvense erector Marc Vervenne.

Inhoudsopgave

1	Samenvatting	3
2	Inleiding	4
3	Educatie voor duurzame ontwikkeling: wat, hoe en waarom?	5
4	Mondiale doelstelling voor EDO en burgerschapseducatie	7
4.1	<i>SDG4: gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs voor iedereen</i>	7
4.2	<i>SDG4.7: kennis en vaardigheden voor duurzame ontwikkeling</i>	7
4.3	<i>Transformatief leren voor EDO</i>	8
5	EDO in het Vlaams beleid	10
5.1	<i>Uitgangspunten</i>	10
5.2	<i>Duurzaamheid en burgerschap zijn sleutelcompetenties in eindtermen</i>	10
5.3	<i>EDO in de lerarenopleiding</i>	11
5.4	<i>Ondersteunend EDO-aanbod van de Vlaamse overheid</i>	12
5.5	<i>De Vlaamse Unesco Commissie en de Unesco-scholen</i>	13
5.6	<i>Lokale besturen, middenveld en NGO's</i>	13
6	Aanbevelingen	14
7	Besluit	16
8	Bronnen	17

1 Samenvatting

De inzet van **Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO)** is het leren denken over en werken aan een leefbare wereld met oog voor milieu, economie en samenleving, vandaag en in de toekomst, voor onszelf hier en voor anderen elders op de planeet.

Als agentschap van de Verenigde Naties (VN) bevoegd voor onderwijs is **Unesco** sterk betrokken bij de globale visie op EDO. Met de [Verklaring van Berlijn](#) van 19 mei 2021 luidt Unesco een nieuw hoofdstuk in van het beleid voor EDO. Van lidstaten wordt verwacht dat ze samen met relevante belanghebbenden concrete acties opzetten voor de realisatie van het Unesco '[EDO voor 2030 beleidskader](#)', en dat ze daarvoor ook de nodige middelen vrijmaken. De vijf actiedomeinen om dit kader te realiseren zijn uitgewerkt in de nieuwe '[EDO-routekaart](#)' en [toolbox](#): 1) optimaliseren van het EDO-beleid, 2) verduurzamen van leeromgevingen, 3) de opleiding van leerkrachten verbeteren, 4) het engagement van jongeren aanspreken en 4) het betrekken van lokale gemeenschappen.

Het 'EDO voor 2030 beleidskader', de Verklaring van Berlijn en bijhorende routekaart en *toolbox* geven bovendien aandacht aan het **transformatief** leren om verantwoordelijk en actief bij te dragen aan de transitie naar een duurzamere en rechtvaardiger wereld. Vlaanderen beschikt reeds over een uitgebreid en divers (beleids)instrumentarium voor EDO. Een aantal elementen ondersteunen ook het transformatief leren.

De Vlaamse Unesco Commissie roept met dit advies beleidsmakers en betrokken actoren in Vlaanderen op om het Unesco 'EDO voor 2030 beleidskader' en de bijhorende routekaart in de praktijk te brengen, met oog voor de volgende **vijf aanbevelingen**:

- 1) Het EDO-aanbod beter **coördineren en communiceren**. Er is nood aan meer structuur, onderlinge samenhang en overzicht van wat al beschikbaar is. Bovendien mogen urgente thema's, zoals klimaatverandering en biodiversiteitsbehoud, sterker in de kijker komen.
- 2) Scholen ondersteunen die tot een geïntegreerde, '**whole school approach**' van EDO willen komen. Samen met partners en experts binnen en buiten de school kan men daarvoor werkbare strategieën ontwikkelen die alle beslissingsniveaus aanspreken.
- 3) Samenwerking voor EDO tussen **scholen en lokale gemeenschappen** stimuleren. Duurzaamheidsacties – onder meer met lokale besturen, duurzame ondernemers, jeugdwerk, ouder-, buurt-, erfgoed- of natuurverenigingen – bieden relevante leerervaringen.
- 4) EDO in **internationale context** bekijken. De mechanismen die (on)duurzaamheid in stand houden, strekken zich uit over de hele planeet. Internationale uitwisseling van informatie en ervaringen kan daarom het leerproces ondersteunen en EDO sterker maken.
- 5) Blijven inzetten op EDO vanuit zowel beleidsdomein **Onderwijs als Omgeving**, en zorgen dat het gevoerde beleid goed op elkaar aansluit. Dit geldt voor het overheidsbeleid, maar even goed voor het beleid van middenveldorganisaties en onderwijsinstellingen.

Het is voorts belangrijk om EDO en **wereldburgerschapeducatie** als een geheel te zien, en het gevoerde beleid moet voldoende coherent zijn. Beide benaderingen streven immers dezelfde doelen na. Ze zijn als 'twee staven van hetzelfde spoor' die beide dezelfde doelen nastreven. Beleidsmakers op alle niveaus hebben er dan ook belang bij na te gaan hoe ze elkaar kunnen versterken.

2 Inleiding

In 2015 namen de lidstaten van de Verenigde Naties de **17 duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs)** aan (zie ook UNRIC, 2019). De SDGs roepen alle landen op tot actie om welvaart te bevorderen en tegelijkertijd de planeet te beschermen. SDG 4 richt zich specifiek op onderwijs, waaronder ook Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO). Unesco is als VN-agentschap gemandateerd voor alles wat onderwijs betreft (Departement Omgeving, 2021c).

Het Unesco '[EDO voor 2030 beleidskader](#)' uit 2019 en de '[Verklaring van Berlijn](#)' van 19 mei 2021 luiden een nieuw hoofdstuk in binnen het EDO-beleid van Unesco, dat een kader scheidt voor de lidstaten om hun eigen EDO-beleid beter af te stemmen op de mondiale uitdagingen op het gebied van duurzame ontwikkeling. Het voorliggende advies focust daarop.

De Vlaamse Unesco Commissie moedigt met haar advies beleidsmakers en andere actoren in Vlaanderen aan om **SDG 4** met subdoel 7 van de Verenigde Naties in de praktijk te brengen:

*"SDG4.7: Er tegen 2030 voor zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen, onder andere via vorming omtrent **duurzame ontwikkeling** en duurzame levenswijzen, mensenrechten, gendergelijkheid, de bevordering van een cultuur van vrede en geweldloosheid, wereldburgerschap en de waardering van culturele diversiteit en van de bijdrage van de cultuur tot de duurzame ontwikkeling."*

SDG 4.7 stipt specifiek de kennis en vaardigheden aan die nodig zijn om wereldwijd duurzame ontwikkeling te bevorderen, hier en elders op aarde. De aanbevelingen in dit advies houden in het bijzonder rekening met de urgentie en de hoge complexiteit van de uitdagingen waarvoor we staan, waarmee meteen het belang van 'transformatief leren' is onderstreept. **Transformatief leren** wordt in de 'Verklaring van Berlijn' als noodzakelijk voor ons voorbestaan en dat van toekomstige generaties aangezien (UNESCO, 2021a).

We benaderen EDO vanuit de bredere doelstelling om **kwaliteitsvol onderwijs** te verzekeren voor iedereen (zie ook SDG 4: "*Verzeker gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs en bevorder levenslang leren voor iedereen*"). Onder meer 'levenslang leren' en 'STEM' zijn daarbij, naast 'duurzame ontwikkeling', concepten die eigen specifieke beleidsagenda's ondersteunen, die wederzijds versterkend kunnen zijn.

3 Educatie voor duurzame ontwikkeling: wat, hoe en waarom?

De inzet van Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO) is het leren denken over en werken aan een leefbare wereld met oog voor milieu, economie en samenleving, nu en in de toekomst, voor onszelf hier en voor anderen elders op de planeet (Van Poeck & Loones, 2010).

EDO kent een lange geschiedenis, ontwikkeld vanuit denkkaders rond de wederzijdse integratie van (nationale) onderwijssystemen en duurzame ontwikkeling. Door de jaren heen heeft dit concept vorm gekregen binnen het **onderwijsbeleid**, vooral in relatie tot het bereiken van de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs) van de Verenigde Naties.

EDO zet in op relevante kennis, vaardigheden, waarden en attitudes, zodat lerenden zich persoonlijk kunnen ontwikkelen en een volwaardige rol in de samenleving opnemen. EDO verschilt daarin niet van kwaliteitsvol vormend onderwijs. Specifiek voor EDO echter is dat het onderwijs benadert binnen het ruimere kader van **duurzame ontwikkeling**. Het neemt daarbij een geïntegreerde en evenwichtige relatie tussen economische, sociale en ecologische noden als vertrekpunt (Leicht, Heiss, Byiun, 2018).

Deze bijzondere aandacht voor duurzame ontwikkeling kunnen we enkel bereiken als EDO versterkt kan worden in **alle onderwijsagenda's en educaties**: *"Educatie voor duurzame ontwikkeling moet daarom een proces van levenslang leren en een integrerend deel van kwaliteitsonderwijs zijn. Het versterkt de cognitieve, sociale, emotionele en gedragsmatige dimensies van het leren. Het is holistisch en transformerend, en omvat leerinhoud en -resultaten, pedagogie en de leeromgeving zelf"* (Unesco 2021c).

Net als de andere organisaties binnen de 'VN-familie' werkt Unesco aan de realisatie van de 17 mondiale SDGs, zoals die sinds 2015 omschreven staan in de '[2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling](#)' (UNRIC, 2021). De SDGs zijn door 193 lidstaten aanvaard als leidend principe voor duurzame ontwikkeling en ook Vlaanderen heeft de SDGs mee onderschreven (Bourgeois, 2016).

Unesco (2021a,c) erkent EDO als een belangrijke hefboom voor het realiseren van de 17 SDGs. Unesco staat daarin niet alleen. **Wereldwijd** groeit de overtuiging dat hier een bijzondere uitdaging voor het onderwijs ligt. Internationale organisaties - waaronder de EU en de OESO - de academische wereld en tal van nationale overheden steunen het 'EDO voor 2030 beleidskader'.

Over het algemeen onderscheidt Unesco (2016a) twee grote benaderingen van EDO (zie ook Vare & Scott, 2007). De eerste benadering richt zich hoofdzakelijk op de verwerving van gespecialiseerde kennis en op individuele gedragsverandering. Die aanpak is vooral van toepassing wanneer er voldoende consensus is over hoe een duurzame transitie het best kan worden aangepakt, en er ook effectieve maatregelen voor genomen worden. Mensen weten dan waar ze aan toe zijn. Zolang evenwel die consensus niet bestaat en duurzame ontwikkeling zich kenmerkt door controverse, tegengestelde belangen en een onzekere afloop, komt de tweede benadering in beeld, waarbij naast kennis en gedragsverandering, met name ook wordt ingezet op **transformatief en actiegericht leren**.

Met het 'EDO voor 2030 beleidskader' roept Unesco haar lidstaten aldus op om **EDO op te vatten als een transformatieve kracht**. Zoals boven gezegd breidt transformatief leren lerenden voor om verantwoordelijk en actief bij te dragen aan de transitie naar een duurzamere en rechtvaardiger wereld. Daartoe is het nodig dat zij hun eigen opvattingen en de sociale context waarin ze leven kritisch leren bevragen, met inbegrip van inzicht in mechanismen die onduurzaamheid in stand houden. Van daaruit kunnen ze mogelijkheden verkennen om acties te ondernemen die bijdragen aan persoonlijke en maatschappelijke verandering (UNESCO, 2016; Balsinger, 2017; Boström et al., 2018). Bij transformatief leren zijn het **leer- en het veranderingsproces** met elkaar vervlochten: er is geen transitie mogelijk zonder leren, maar tegelijk ontstaat het leren 'door te veranderen'. Relevante kennis en vaardigheden kunnen immers niet allemaal op voorhand gekend zijn, maar ontstaan in de transitie zelf.

Onderzoek door de OESO en door Unesco illustreert de noodzaak van transformatief leren. Uit de recentste PISA-resultaten blijkt immers dat in de grote meerderheid van de OESO-lidstaten duurzaamheidsvraagstukken deel uitmaken van het curriculum en dat leerlingen vinden dat duurzaamheid een belangrijk thema is. Nochtans vindt maar ruim de helft van de leerlingen dat ze ook zelf iets kunnen bijdragen aan de oplossing (OECD, 2020). Uit recent Unesco-onderzoek (2021d) blijkt bovendien dat de overgrote meerderheid van de lidstaten wel aandacht geeft aan milieuthema's in hun onderwijsbeleid, maar toch eenzijdig nadruk blijft leggen op feitenkennis over het klimaat en over milieuthema's, zonder in te zetten op de socio-emotionele en actiegerichte competenties. Verder blijken zich vaak logistieke, sociale en politieke obstakels voor te doen bij de implementatie van EDO in het onderwijs. Andreas Schleicher (2021), directeur van 'Education and Skills' bij de OESO, stelt dat de belangrijkste uitdaging voor EDO momenteel de mobilisering van de jeugd is om actie te ondernemen. Een goed evenwicht tussen **cognitieve kennis en actiegerichtheid** op vlak van duurzame ontwikkeling is daarvoor van groot belang.

Wat Vlaanderen betreft, geeft de 'International Civic and Citizenship Education Study' (ICCS; 2016) van de International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA) aan dat leerlingen vrij goed scoren als het gaat om kennis over de werking van politiek en samenleving. Scores op vlak van **burgerschapshoudingen** (bereidheid om te stemmen, inzet voor de lokale gemeenschap) liggen echter onder het internationale gemiddelde, waarbij vooral een passieve houding bij leerlingen opvalt. Specifiek wat duurzame ontwikkeling betreft, zien we een gelijkaardig beeld: hoewel het overgrote deel van de leerlingen aangeeft over de duurzaamheidsproblematiek te leren en de ernst ervan inziet, lijken ze maar in beperkte mate bereid hun gedrag erop af te stemmen (Sampermans et al., 2017).

4 Mondiale doelstelling voor EDO en burgerschapseducatie

4.1 SDG4: gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs voor iedereen

Onderwijs bekleedt een bijzondere plaats in de '2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling' van de Verenigde Naties die de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs) vastlegt. Sinds de '[Incheon Verklaring](#)' in 2015 neemt **Unesco de leidende rol voor SDG 4** op zich: "*Verzeker gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs en bevorder levenslang leren voor iedereen*".

Unesco (2015) omschrijft **kwaliteitsvol onderwijs** als onderwijs dat creativiteit en kennis bevordert, en ervoor zorgt dat de basisvaardigheden lezen, schrijven en rekenen, alsook analytische, probleemoplossende en andere cognitieve, intermenselijke en sociale vaardigheden op hoog niveau worden verworven. Het ontwikkelt tevens de vaardigheden, waarden en attitudes die burgers in staat stellen een gezond en voldaan leven te leiden, weloverwogen beslissingen te nemen en in te spelen op lokale en mondiale uitdagingen door middel van onderwijs voor duurzame ontwikkeling (EDO) en onderwijs in wereldburgerschap (WBE).

Onderwijs vormt de kern van de missie van Unesco om vrede op te bouwen, armoede te bestrijden en **duurzame ontwikkeling te stimuleren**. Voor Unesco is onderwijs een mensenrecht voor het leven. Iedereen moet toegang hebben tot onderwijs zonder toegevingen op het vlak van kwaliteit. We merken op dat er zowel aandacht gaat naar basisvaardigheden, cognitieve en sociale vaardigheden evenals naar vaardigheden voor duurzame ontwikkeling.

4.2 SDG4.7: kennis en vaardigheden voor duurzame ontwikkeling

Onderwijs is van essentieel belang voor het realiseren van de '2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling'. Het biedt mensen kennis, vaardigheden en waarden om hun leven uit te bouwen en bij te dragen aan een duurzame en rechtvaardige samenleving.

In dit verband vestigen we de aandacht op de **subdoelstelling 4.7** die zich specifiek richt op Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO): "*Er tegen 2030 voor zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen, onder andere door vorming in duurzame ontwikkeling en duurzame levenswijzen, mensenrechten, gendergelijkheid, de bevordering van een cultuur van vrede en geweldloosheid, wereldburgerschap en de waardering van culturele diversiteit en van de bijdrage van de cultuur tot de duurzame ontwikkeling.*" (UNRIC, 2021).

We merken op dat SDG 4.7 voor kwaliteitsvol onderwijs zowel naar EDO als **wereldburgerschapseducatie** verwijst (zie ook Goris, 2021). Het verschil tussen EDO en wereldburgerschapseducatie ligt hoofdzakelijk in de ontstaansgeschiedenis van beide benaderingen en in bepaalde inhoudelijke thema's, die bij de ene benadering meer dan bij de andere als insteek zijn genomen. Bij wereldburgerschapseducatie gaat het om de thema's van vrede en geweldloosheid, daar waar EDO voornamelijk gegroeid is vanuit de ecologische uitdagingen. EDO en burgerschapseducatie streven echter gelijkaardige doelen na. Ze leggen

beide nadruk op participatie en engagement in een gedeelde uitdaging, met als doel lerenden van elke leeftijd in staat te stellen zichzelf en de samenleving waarin ze leven te transformeren (Unesco, 2016b).

EDO en burgerschapseducatie richten zich niet alleen tot het formeel onderwijs, maar ook tot andere leef- en leeromgevingen en tot zeer uiteenlopende doelgroepen. Unesco erkent daarom het belang van het **informeel leren** voor duurzame ontwikkeling (UNESCO, 2015). Informele EDO kan betrekking hebben op leerervaringen door het gebruik van media en leerervaringen binnen het gezin, in de lokale gemeenschap, onder vrienden, of in sportclubs. Het gaat om wat men leert uit waarden en omgangsvormen op school en daarbuiten, maar ook om, bijvoorbeeld, hoe (on)duurzaam de school omgaat met energieverbruik, voeding, ICT en onderhoud.

Naast Unesco benadrukken ook andere **internationale organisaties** als de EU of de OESO de noodzaak van EDO. In het kader van zijn Europese Green Deal werkt de Europese Commissie zo momenteel aan een eigen kader voor EDO-competenties in de EU-lidstaten. De Europese Commissie vermeldt expliciet de afstemming met het werk van Unesco op het gebied van EDO en de SDGs (Europese Commissie, 2021). De betrokkenheid van de Europese Commissie is belangrijk omdat ze kan beschikken over een ruimer beleidsinstrumentarium dan Unesco, inclusief financiële ondersteuning. Naast overheden kunnen ook scholen en andere organisaties hiervan gebruik maken om projecten op te zetten, en daarbij samen te werken met internationale partners.

4.3 Transformatief leren voor EDO

De 'Verklaring van Berlijn', de [EDO](#)-en de bijhorende '[toolbox](#)' gaan uit van 'transformatief leren' voor EDO (cf. supra). Er zijn vijf grote **prioritaire actiedomeinen** waarbinnen lidstaten maatregelen kunnen nemen om transformatief leren in de praktijk te brengen (UNESCO, 2021b):

- 1) **'Stappen vooruit zetten in het beleid'**: Van beleidsmakers uit diverse domeinen wordt verwacht dat zij inzetten op het realiseren van de transitie naar een duurzame wereld. Ze hebben controle over een belangrijk deel van de regelgevende en financiële kaders waarbinnen EDO kan worden opgeschaald, zowel in het formeel als het informeel leren.
- 2) **'Transformeren van leeromgevingen'**: Om EDO lerenden te stimuleren tot actief burgerschap dat bijdraagt aan een duurzame transitie moeten ook de instellingen waarin dit leren plaatsvindt, verduurzamen. Hierbij gaat men uit van een 'schoolbrede benadering' ('whole school approach' of 'whole institution approach')¹. Bij een schoolbrede benadering worden curriculum en didactische werkvormen versterkt door de manier waarop de school wordt geleid en waarop haar infrastructuur wordt beheerd. Curriculum, schoolbeleid,

---

¹ De 'schoolbrede benadering' van EDO ('whole school approach') is niet te verwarren met de 'brede school'. Bij de 'brede school' gaat het om een samenwerkingsverband tussen verschillende sectoren waaronder één of meerdere scholen, die samen werken aan een brede leer- en leefomgeving in de vrije tijd en op school met als doel maximale ontwikkelingskansen voor kinderen en jongeren (Joos & Arnalsteen, 2010)

infrastructureel beheer en partnerschappen worden geïntegreerd bekeken vanuit duurzame principes. Daarbij komen ook andere leeromgevingen in beeld dan enkel de school.

- 3) **'Competenties van leerkrachten ontwikkelen'**: Leerkrachten blijven de cruciale factor om lerenden inzicht te laten verwerven in de complexe dynamiek die aan de basis ligt van duurzame ontwikkeling, en hen te motiveren om verandering in gang te zetten op persoonlijk en maatschappelijk vlak. Daartoe is het nodig dat EDO een vast onderdeel wordt van de lerarenopleiding, met inbegrip van leerkrachten in arbeidsmarktgerichte opleidingen.
- 4) **'Versterken van het engagement bij jongeren'**: Voor EDO zijn jonge mensen een niet te missen doelgroep, die door educatie gevormd wordt voor de toekomstige transitie. Jongeren zijn de consumenten van morgen. Zij kunnen de dragers worden van een duurzamere levensstijl, als geëngageerde burgers. Jongeren zijn ook de toekomstige producenten, ondernemers, leidinggevenden en politici die vaak een beslissende rol spelen in hoe instellingen en maatschappelijke structuren kunnen veranderen.
- 5) **'Lokale initiatieven ondersteunen'**: Niet alleen beleidsmakers hebben de sleutels in handen van een duurzame transitie. Unesco erkent ten volle het potentieel van lokale gemeenschappen die acties opzetten voor verduurzaming in het dagelijkse leven. Onderwijsinstellingen kunnen een drijvende kracht worden voor en aansluiten bij dergelijke duurzame transitie op lokaal niveau, door middel van partnerschappen met lokale initiatieven.

5 EDO in het Vlaams beleid

5.1 Uitgangspunten

Centraal in het Vlaamse duurzaamheidsbeleid staat het [“Vlaams decreet ter bevordering van duurzame ontwikkeling”](#) van 9 juli 2008, dat de continuïteit van het duurzame ontwikkelingsbeleid moet garanderen. Artikel 2 van dit decreet omschrijft duurzame ontwikkeling als *“een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheden tot behoeftevoorziening van toekomstige generaties in gevaar te brengen, waarbij aandacht gegeven wordt aan de integratie van en synergie tussen de sociale, ecologische en economische dimensie, en waarvan de realisatie een veranderingsproces vergt waarin het gebruik van hulpbronnen, de bestemming van investeringen, de gerichtheid van technologische ontwikkeling en institutionele veranderingen worden afgesteld op zowel toekomstige als huidige behoeften”*.

De [Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling](#) (VSDO) vormt het kader voor het Vlaamse beleid voor duurzame ontwikkeling. De vierde VSDO is op 27 november 2021 goedgekeurd, en voor de uitvoering ervan wordt ingezet op de transitieprioriteiten: 'Circulaire Economie'; 'Leven, leren en werken in 2050'; 'Industrie 4.0'; 'Zorg en Samen Leven in 2050'; Mobiliteit; Energie en Klimaat; en Omgeving voor de toekomst', met tevens een duidelijke link naar het Vlaamse relanceplan. De Vlaamse Regering zet verder in op een duurzame samenleving, met [‘Visie 2050’](#) als lange termijn kompas en [‘Vizier 2030’](#) als focus. [‘Vizier 2030’](#) is de Vlaamse vertaling van de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs) van de Verenigde Naties en bevat 53 doelstellingen en 111 indicatoren.

Wat het EDO-beleid betreft, werken het departement Omgeving en het departement Onderwijs en Vorming structureel samen. Beide entiteiten vertrekken vanuit eigen referentiekaders die op elkaar moeten inhaken om tot effectief **EDO-beleid** te komen als dit wordt toegepast op het terrein. Vlaams minister van Omgeving Zuhal Demir stelt in haar [beleidsnota Omgeving 2019-2024](#): *“Via educatieve programma’s ondersteun ik leerkrachten, docenten en educatieve partners om duurzaamheidsuitdagingen aan te pakken. Mijn administratie treedt hierbij op als facilitator en kennispartner en werkt structureel samen met het beleidsdomein Onderwijs en Vorming, educatieve organisaties en lokale besturen.”* Op het [EDO-portaal](#) van het departement Omgeving (2021a) staat dat de visie over EDO verder moet gaan dan het aanleren van het ‘juiste’ gedrag of leefwijze: *“[EDO is] niet zozeer gericht op het hier-en-nu oplossen van specifieke problemen maar ook op het vormen van actieve, kritische en onafhankelijke burgers die zelf beslissingen kunnen nemen en die bijdragen aan een duurzaam georganiseerde samenleving.”* Deze visie sluit aan bij het ‘transformatief leren’, en is prominent aanwezig in het nieuwe EDO beleid van Unesco.

5.2 Duurzaamheid en burgerschap zijn sleutelcompetenties in eindtermen

De eindtermen voor het secundair onderwijs zijn sinds 2019 grondig vernieuwd en geactualiseerd (Departement Onderwijs en Vorming, 2021). De **nieuwe eindtermen** worden stapsgewijs ingevoerd. Eindtermen zijn niet langer per vak opgesteld, maar onderverdeeld

volgens 16 (Europese) sleutelcompetenties, waarbij duurzaamheid en burgerschap als aparte competenties zijn opgenomen.

In de **sleutelcompetentie burgerschap** leert men een mening te onderbouwen en respectvol en constructief om te gaan met mensen. Leerlingen verwerven kennis over de werking van het politieke systeem en over de basisprincipes van de democratische rechtsstaat. Ze worden in staat gesteld uit te groeien tot kritische en geïnformeerde burgers, die mensen- en kinderrechten onderschrijven en een democratische houding aannemen. Het is de bedoeling dat de school een democratische leeromgeving wordt door leerlingen te laten participeren. Er gaat ook aandacht naar het opnemen van een engagement in onze samenleving, zoals vrijwilligerswerk, actief zijn in een vereniging en duurzaam omgaan met het milieu.

In de **sleutelcompetentie duurzaamheid** gaat de aandacht naar de complexiteit van duurzaamheidsvraagstukken, duurzame ontwikkeling en systeemdenken. Er is een sterke verwevenheid met de competenties STEM, burgerschap en ruimtelijk bewustzijn, zodat de eindtermen voor duurzaamheid hierbij opgenomen en ontwikkeld worden. Er wordt niet enkel ingezet op kennis, maar ook op attitudes om duurzaam te handelen in het dagelijks leven (Departement Onderwijs en Vorming, 2021).

5.3 EDO in de lerarenopleiding

Kwaliteitsvol onderwijs start bij sterke leraren die zelf kennis hebben over de SDGs en goed thuis zijn in EDO. De vaststelling dat er bij de Vlaamse lerarenopleidingen veel drempels bestaan om kwaliteitsvolle EDO te realiseren, heeft geleid tot **actieplan 'EDO in de lerarenopleidingen'** (Departement Omgeving, s.d.) en bijhorend [aanbod van leermiddelen en vormingen](#).

Het doel is om samen met de lerarenopleidingen te komen tot een transitie waarbij de lerarenopleidingen zelf ontwikkelen tot **hefbomen voor een duurzamere samenleving** (sociaal, ecologisch en economisch). Daarvoor wordt ingezet op:

- 1) trajectbegeleiding voor teams die EDO structureel in hun curriculum verankeren,
- 2) thematische leertrajecten voor individuele lectoren rond specifieke EDO-knelpunten (bijvoorbeeld klimaat, ruimtegebruik),
- 3) online leerpad rond EDO, specifiek gericht op lerarenopleiders,
- 4) nieuw educatief aanbod rond EDO-thema's en de 'schoolbrede benadering',
- 5) ondersteuning van studenten bij duurzame stages en bachelorproeven en
- 6) mogelijkheden voor kennisdeling en ervaringsuitwisseling tussen lerarenopleiders uit alle Vlaamse hogeronderwijsinstellingen.

We vermelden ook het 'Global Engagement Staff Lab' van de Vlaamse Hogescholenraad, een online traject dat 13 hogescholen samen hebben ontwikkeld voor docenten en personeel rond globaal engagement (Van Ingelghem, 2021).

5.4 Ondersteunend EDO-aanbod van de Vlaamse overheid

Onderwijsinstellingen kunnen in het kader van EDO ruimschoots gebruik maken van **ondersteuningsmiddelen**, zoals informatie, lessenspakketten, projectsubsidies, onderzoek en begeleiding aangeboden door de Vlaamse overheid en door structurele partnerorganisaties. In 2021 is er een aanbod van 67 verschillende initiatieven georganiseerd door zeven entiteiten (Departement Omgeving, 2021b). Hieronder vermelden we enkele sprekende voorbeelden.

Het grootste aanbod komt van het **Duurzaam Educatiepunt** van het departement Omgeving (2021b) en richt zich op een brede waaier van duurzaamheidsthema's. 'MOS - duurzame scholen, straffe scholen' en het Duurzaam Educatiepunt-Hoger onderwijs (vroeger Ecocampus) zijn wellicht de grootste en ook bekendste programma's, die inzetten op de integrale groei van onderwijsinstellingen als duurzame organisatie. MOS hanteert de 'schoolbrede benadering' om duurzaamheid als vertrekpunt te maken voor de hele schoolorganisatie. Met 'SDGs@school', dat als goede praktijk is voorgesteld op de *'UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development'* in Berlijn, helpt MOS scholen bij het integreren van de SDGs in een duurzame schoolwerking. Specifiek wat de klimaatproblematiek betreft, is momenteel een 'leidraad klimaateducatie' in ontwikkeling (Merckx, Remerie & Thoen, 2021) en kunnen scholen het klimaatcafé 'Rijk der Tijden' bezoeken, dat een vertrekpunt is voor het opzetten van klimaatacties. Verder is er een aanbod rond thema's zoals biodiversiteit, ruimte en vergroening (met subsidies voor ontharding ook voor scholen).

Het **educatief aanbod** van de andere betrokken entiteiten gaat minder breed en heeft veelal een specifieke focus, verbonden met hun respectievelijke kerntaken. Het Agentschap Zorg en Gezondheid (AZG) en het Vlaams Centrum voor Agro- en Visserijmarketing (VLAM) sturen acties aan rond gezonde voeding, duurzame consumptie en (lokale) productie van voedsel. Het departement Onderwijs en Vorming heeft met middelen van het Klimaatfonds ingezet op innovatief en duurzaam facilitair beheer in scholen (bijvoorbeeld ICT, energie, sociale meerwaarde), met inbegrip van een educatieve component. Er zijn projecten uitgevoerd rond EDO in het hoger onderwijs, onder meer door een inspiratiegids voor docenten te laten ontwikkelen (Van Poeck & Vandenplas, 2021) en 'Living Labs' op te zetten. De Vlaamse Onderwijsraad (VLOR) zorgt met de commissie 'Onderwijs en Samenleving' voor overleg over maatschappelijke vraagstukken, onder meer over duurzame ontwikkeling. De Vlaamse Interuniversitaire Raad (VLIR) werkt middels VLIR-UOS samen met partnerlanden uit het Globale Zuiden aan mondiale uitdagingen. 'Vlaanderen Circulair' heeft voor de scholen werkmateriaal rond circulaire economie, ecodesign en circulair consumeren. De Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM) biedt lespakketten afvalbeheer aan. Het departement Mobiliteit en Openbare Werken zet in op educatie rond duurzame vervoermiddelen en hoe deze doorheen het hele schooljaar te gebruiken. Het Agentschap Innoveren en Ondernemen (VLAIO) ondersteunt innovaties rond STEM en circulaire economie.

Over alle 67 gerapporteerde initiatieven bekeken, beslaat het EDO-aanbod vanuit de Vlaamse overheid bijna het volledige **SDG-spectrum**, waarbij 'gezondheid en welzijn' (SDG 3), 'productie en consumptie' (SDG 12), 'onderwijs' (SDG 4) en 'klimaat' (SDG 13) het meest aanbod komen. Het aanbod speelt ook in op meerdere aspecten van het schoolbeleid, zoals lesinhouden, professionalisering, participatie, communicatie, duurzame infrastructuur en de relatie met lokale gemeenschappen.

5.5 De Vlaamse Unesco Commissie en de Unesco-scholen

In 2003 heeft de Vlaamse Regering de **Vlaamse Unesco Commissie** (VUC) opgericht. De VUC staat onder meer in voor de verspreiding van (Unesco-)leermiddelen rond EDO en wereldburgerschapseducatie in het Vlaamse onderwijslandschap. Voorts vormt de Commissie een forum waar in de Unesco-beleidsvelden van onderwijs, wetenschappen, cultuur en media sector-overschrijdend gewerkt kan worden rond gezamenlijke uitdagingen en doelstellingen. Duurzaamheid is bij uitstek een thema dat een transversale aanpak veronderstelt.

De VUC ondersteunt eveneens de Vlaamse **Unesco-scholen** die deel uitmaken van het wereldwijde 'UNESCO Associated Schools Network' (ASPnet). Vlaanderen telt ondertussen een 30-tal Unesco-scholen, waaronder de lerarenopleidingen van de UC Leuven-Limburg en de Arteveldehogeschool. Unesco-scholen maken van wereldburgerschapseducatie en EDO speerpunten in hun schoolbeleid. Ze werken elk jaar een educatief programma uit rond een bepaalde SDG. Enkele Unesco-scholen werkten ook mee aan (onderzoeks)projecten rond EDO in Vlaanderen.

5.6 Lokale besturen, middenveld en NGO's

In Vlaanderen zijn veel **lokale besturen** en middenveldorganisaties actief op het vlak van wereldburgerschap en duurzame ontwikkeling, al dan niet in samenwerking met kennisinstellingen en **educatieve organisaties** zoals VALIES (www.edo-valies.be), Djapo (www.djapo.be) en Kruit (www.wijzijkruit.be). Vanuit hun eigen werking oefenen ze invloed uit op het Vlaams EDO-beleid.

Een aantal **middenveldorganisaties** hebben de krachten gebundeld op het platform 'Mondiale Vorming' - MOVVO (11.11.11, 2021). Het MOVVO-platform beslaat een zeer divers educatief aanbod voor derde- en vierdelijnsactoren in onderwijs zoals pedagogische begeleidingsdiensten, onderwijskoepels, administraties, lerarenopleidingen en uitgevers. Voorts staat VVOB in voor de ondersteuning van scholenbanden tussen scholen uit Vlaanderen en het Globale Zuiden van VVOB. Daar merkt men een evolutie in het opzetten van uitwisseling rond het thema klimaatsverandering.

Het **jeugdwerk** stimuleert jongeren om de kennis en attitudes die ook in de nieuwe eindtermen vervat zitten in acties om te zetten. Het Jeugd- en Kinderrechtenbeleidsplan (JKP) is alvast een beleidsplan voor gans Vlaanderen met aandacht voor duurzaamheid en groene omgevingen voor kinderen en jongeren. Bij uitbreiding is het ruimere **culturele veld** een partner in de transitie naar een sociaal-rechtvaardige en duurzame samenleving. In het PULSE-netwerk (www.pulsenetwerk.be) hebben zich de afgelopen jaren ruim 1.000 organisaties en individuen uit de cultuur-, de jeugd en de mediasector verzameld om te experimenteren rond duurzame alternatieven op weg naar de gezochte transformatie.

6 Aanbevelingen

Unesco heeft in 2021 nieuwe hoofdlijnen uitgezet voor een empirisch onderbouwde aanpak voor EDO op mondiaal niveau. Hoe verhoudt het nieuwe EDO beleid van Unesco zich ten opzicht van het huidige Vlaamse beleid rond EDO en burgerschap? In het bestaand beleid zien we alvast enkele **sterke punten**:

- EDO en burgerschapseducatie lijken definitief hun weg naar het Vlaamse overheidsbeleid te hebben gevonden. De belangrijkste recente verworvenheid is de structurele verankering van de **sleutelcompetenties duurzaamheid en burgerschap** in de eindtermen voor het secundair onderwijs.
- In de **eindtermen** duurzaamheid en burgerschap, zijn vaardigheden als systeemdenken, kritisch omgaan met informatie, omgaan met complexiteit en duurzame ontwikkeling, maar ook actiegerichtheid en maatschappelijk engagement duidelijk aanwezig. Deze vaardigheden sluiten aan bij de aanbeveling van Unesco om meer holistisch te werken, naar een meer geïntegreerde benadering van kennis, waarden, sociaal engagement en actiebereidheid. De eindtermen lijken hierdoor in essentie aan te sluiten bij **transformatief leren**.
- We zien een omvangrijk en vooral heel **divers educatief aanbod** dat zich over bijna alle SDGs uitspreidt. Een aantal van de aangeboden instrumenten zijn ontwikkeld op basis van praktijkgericht onderzoek van Vlaamse universiteiten en hogescholen, al dan niet in opdracht of met steun van de Vlaamse overheid, met ook aandacht voor informeel en non-formeel leren buiten de school.
- Het EDO-aanbod in Vlaanderen beperkt zich niet tot het curriculum. Dat aanbod is divers genoeg om scholen in staat te stellen hun leeromgeving duurzaam te transformeren vanuit een **'schoolbrede' benadering**.
- Het belang van EDO in de **lerarenopleiding** wordt in Vlaanderen erkend en ondersteund, waarbij men specifiek inzet op het aanleren van een duurzame grondhouding en op de verwerving van EDO-competenties.

Het beleid rond EDO en burgerschapseducatie in Vlaanderen is niet in één keer tot stand gekomen. We zagen vanuit verschillende departementen en organisaties een **veelheid aan initiatieven en leermiddelen** groeien, die zich richten op verschillende problemen, doelgroepen en beslissingsniveaus.

Scholen die EDO in de praktijk willen brengen en daarvoor de visie van Unesco als richtsnoer nemen, staan voor de opdracht om op schoolniveau meerdere initiatieven binnen verschillende actiedomeinen op elkaar te betrekken. De Vlaamse Unesco Commissie beveelt daarom beleidsmakers en betrokken actoren aan om het EDO-beleid op **vijf punten te verbeteren**:

- 1) **Het EDO-aanbod beter coördineren en communiceren**: Het diverse aanbod aan leermiddelen in Vlaanderen biedt het voordeel van de keuzevrijheid, wat aansluit bij de

pedagogische vrijheid van de onderwijsverstrekkers. Tegelijkertijd vertonen de aangeboden leermiddelen weinig onderlinge structuur en samenhang, wat van leerkrachten grote inspanningen vraagt om van dag tot dag zelf de puzzel te leggen. Meer structuur brengen en overzicht bieden van wat er beschikbaar is, is een eerste stap. Unesco (2021d) beveelt bovendien aan om vooral urgente thema's in de kijker te plaatsen, zoals klimaatverandering en biodiversiteitsbehoud. Bevoegde entiteiten binnen de Vlaamse overheid en daarbuiten kunnen hier (nog) meer op focussen als ze leermiddelen ontwikkelen voor de scholen.

- 2) **Scholen ondersteunen die tot een geïntegreerde, 'schoolbrede' ('whole school approach') benadering van EDO willen komen:** De besluitvorming over aspecten die EDO aanbelangen op vlak van curriculum, schoolbeleid, partnerschappen en infrastructuur, vindt plaats op meerdere beslissingsniveaus binnen de school en met betrokkenheid van verschillende partners. Er is nood aan concrete werkwijzen hoe verschillende actoren in en rond de school (o.m. schoolbestuur, directies, leerkrachten, leerlingen, ouders, pedagogische begeleidingsdiensten, externe organisaties etc.) samen naar oplossingen kunnen toewerken, deze uitproberen en eventueel bijsturen.
- 3) **Samenwerking voor EDO tussen scholen en lokale gemeenschappen stimuleren:** Duurzaamheidsacties met onder meer lokale besturen, duurzame ondernemers, jeugdwerk, ouder-, buurt-, erfgoed- of natuurverenigingen bieden relevante leerervaringen. Ze vormen een stimulans voor maatschappelijk engagement en het informeel en non-formeel leren voor EDO. Scholen en partners kunnen elkaar betrekken bij duurzaamheidsacties binnen of buiten school, evenals voor projecten die het maatschappelijk engagement van jongeren aanspreken.
- 4) **EDO in internationale context bekijken.** De mechanismen die (on)duurzaamheid ondersteunen strekken zich uit over de hele planeet. Internationale uitwisseling van informatie en ervaringen kan daarom het leerproces ondersteunen en EDO sterker maken. Op die manier worden gevolgen van niet-duurzaamheid ook veel concreter voor jongeren en leerkrachten, ook als deze gevolgen zich aan de andere kant van de wereld voordoen.
- 5) **Blijven inzetten op EDO vanuit zowel beleidsdomein Onderwijs als Omgeving, en zorgen dat het gevoerde beleid goed op elkaar aansluit:** EDO moet deel uitmaken van beide beleidsagenda's en daarbij is een optimale beleidscoherentie aangewezen. Een nauwe samenwerking is daarom van groot belang, elk vanuit zijn eigen referentiekader en kerntaak. Dit zal ook de werking op het terrein vergemakkelijken.

EDO en wereldburgerschapseducatie moet men zien als een geheel. Ze zijn als 'twee staven van hetzelfde spoor' die beiden dezelfde doelen nastreven. Ook hier is het aan de orde dat het beleid onderling coherent is en rekening houdt met beide componenten.

De Vlaamse Unesco Commissie moedigt alle scholen en andere actoren aan om EDO verder in de praktijk te brengen. Zij kunnen zelf aan de slag gaan, door bijvoorbeeld met lokale partners een schoolbrede werking op poten te zetten of leerlingen aan te moedigen zich te engageren in duurzame projecten. De Vlaamse Unesco-scholen kunnen daarbij een voortrekkersrol spelen door de 'Verklaring van Berlijn' en bijhorende routekaart in de praktijk te brengen, en zo andere scholen te inspireren.

7 Besluit

Naar aanleiding van de 'Verklaring van Berlijn' wordt van Unesco-lidstaten verwacht dat ze samen met relevante belanghebbenden concrete acties opzetten om SDG 4.7 in de praktijk te brengen, met oog voor een transformatieve benadering van Educatie voor Duurzame Ontwikkeling (EDO).

De 'EDO routekaart' en 'toolbox' van Unesco bieden een aantal sterke handvatten om transformatief leren in praktijk te brengen op school en daarbuiten. Leerlingen en leerkrachten (in opleiding) leren systemen en mechanismen die (niet-)duurzame ontwikkeling aansturen kritisch te bekijken, om te gaan met controverser en belangenconflicten, duurzame waarden te ontwikkelen en mogelijkheden tot verandering te verkennen, zowel individueel als maatschappelijk. Daarnaast zien we dat EDO niet alleen over (expert)kennis gaat, maar door concrete actie ook leidt tot een duurzame levenshouding en verandering op een institutioneel niveau.

Vlaanderen beschikt reeds over een divers (beleids)instrumentarium voor EDO, waarin ook het transformatief leren aan bod komt. Deze sterke punten kunnen we bestendigen en zo mogelijk verder uitbouwen. Dit is met inbegrip van een evaluatieve component, zodat we de effecten van EDO beter in kaart kunnen brengen en bijsturen waar nodig.

Als bakermat van de SDGs blijven de Verenigde Naties wereldwijd de belangrijkste gezaghebbende stem als het over duurzame ontwikkeling gaat. Gezien de urgente uitdagingen is de **uitwisseling van kennis en ervaringen op het vlak van EDO tussen Vlaanderen en Unesco** dus meer dan ooit nodig.

Unesco engageert zich om lidstaten te ondersteunen bij de implementatie van het nieuwe EDO-beleid door:

- 1) uitwisseling van informatie en ervaringen tussen lidstaten te faciliteren,
- 2) internationale monitoring van de voortgang van duurzame ontwikkeling,
- 3) promotie bij lidstaten van het belang van EDO in het realiseren van de SDGs en
- 4) partnerschappen met andere internationale organisaties die actief zijn rond de SDGs.

Met het oog op de verdere uitrol van Unesco EDO beleid in Vlaanderen formuleert de Vlaamse Unesco Commissie de volgende **vijf aanbevelingen** voor beleidsmakers en betrokken actoren:

- 1) Het EDO-aanbod beter coördineren en communiceren.
- 2) Scholen ondersteunen die tot een geïntegreerde, 'whole school approach' benadering van EDO willen komen.
- 3) Samenwerking voor EDO tussen scholen en lokale gemeenschappen stimuleren.
- 4) EDO in internationale context bekijken.
- 5) Blijven inzetten op EDO vanuit zowel beleidsdomein Onderwijs als Omgeving, en zorgen dat het gevoerde beleid goed op elkaar aansluit.

8 Bronnen

11.11.11, (2021). *Educatieve kaart voor wereldburgers*. Geraadpleegd op 9 juli 2021, van https://11.be/sites/default/files/2021-04/Educatieve%20kaart_2021.pdf

Balsinger, J., Förster, R., Mader, C., Nagel, U., Sironi, H., Wilhelm, S., Zimmermann, A. (2017). Transformative learning and education for sustainable development. *GAIA*, 26(4), 357-359. <https://doi.org/10.14512/gaia.26.4.15>

Boström, M., Andersson, E., Berg, M., Gustafsson, K., Gustavsson, E.; Hysing, E, et al. (2018). Conditions for Transformative Learning for Sustainable Development: A Theoretical Review and Approach. *Sustainability*, 10(4479), 1-21. <https://doi.org/10.3390/su10124479>.

Bourgeois, G., (2016). Mededeling aan de Vlaamse Regering. betreft: implementatie van sustainable development goals in Vlaanderen. Brussel: Vlaamse Regering. Geraadpleegd op 8 juli 2021, van <https://do.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Mededeling%20aan%20Vlaamse%20Regering%20%20ivm%20implementatie%20SDG%27s%20Vlaanderen.pdf>

Departement Omgeving, (2021a). *Wat is EDO ?* Geraadpleegd op 1 november 2021, van <https://www2.omgeving.vlaanderen.be/pages/viewpage.action?pagelid=8454663>

Departement Omgeving, (2021b). *Rapportering bevraging EDO-aanbod - Vlaamse overheid [niet uitgegeven beleidsdocument]*. Brussel: Departement Omgeving.

Departement Omgeving, (s.d.) *Actieplan EDO in de lerarenopleidingen [niet uitgegeven presentatie]*. Brussel: Departement Omgeving.

Departement Omgeving, (2021c). *Agenda 2030 - Sustainable Development Goals*. Geraadpleegd 25 januari 2022, van <https://www2.omgeving.vlaanderen.be/display/EDOP/Verenigde+Naties>

Departement Onderwijs en Vorming, (2021). *Wat leert mijn kind?* Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/ouders/leren-en-evalueren/wat-leert-mijn-kind>

Europese Commissie, (2021). *Education for environmental sustainability. Education and training policies and investments geared towards inclusive, green and digital transitions hold the key to Europe's future resilience and prosperity*. Geraadpleegd op 9 augustus 2021, van https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/european-education-area/education-for-environmental-sustainability_en

Goris, K. (2021). De verhouding tussen wereldburgerschapsonderwijs en onderwijs voor duurzame ontwikkeling. *Global Citizenship Education, Issue paper 2*. Brussel: Enabel-Kruit, Annocer la couleur.

Intergovernmental Panel on Climate Change, (2021). *Climate change widespread, rapid, and intensifying [persbericht]*. Geraadpleegd 9 augustus 2021, van <https://www.ipcc.ch/2021/08/09/ar6-wg1-20210809-pr/>.

Joos, A. & Arnalsteen, V., (2010). *Wat is een brede school? Een referentiekader*. Gent: Steunpunt Diversiteit en Leren.

Leicht A., Heiss, J. & Byun, W.J. (2018). Introduction. In: A. Leicht, J. Heiss, W.J. Byun, *Issues and trends in Education for Sustainable Development*. Paris: UNESCO.

Merckx, B., Remerie, T & Thoen, E. (2021). *Leidraad klimaateducatie*. Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://www.arteveldhogeschool.be/projecten/leidraad-klimaateducatie>

OECD, (2020). PISA 2018 Results (Volume VI): Are Students Ready to Thrive in an Interconnected World? Paris: OECD Publishing.

Sampermans, D., Maurissen, L., Louw, G., Hooghe, M. & Claes, E. (2017). ICCS 2016 Rapport Vlaanderen: Een onderzoek naar burgerschapseducatie in Vlaanderen. Leuven: Centrum voor Politicologie.

Schleicher, A. (2021). *Creating the change we need in the time of planetary crisis -- ESD for 2030*. Presentatie op de UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development: Learn for our Planet. Act for sustainability, Berlijn, 17-19 mei 2021. Geraadpleegd op 19 juli 2021, van <https://www.youtube.com/watch?v=ZL7LSI-gAqA>

UNESCO, (2015). Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://www.sdg4education2030.org/education-2030-framework-action-unesco-2015%20>

UNESCO, (2016a). *Planet: Education for environmental sustainability and green growth*. [Global Education Monitoring Report]. Paris: UNESCO.

UNESCO, (2016b). Schools in Action: Global Citizens for Sustainable Development. Geraadpleegd op 25 augustus 2021, van <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246888>

UNESCO, (2019). Framework for the implementation of Education for Sustainable Development (ESD) beyond 2019. UNESCO General Conference, 40th session, Paris, 2 september 2019. Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://www.gcedclearinghouse.org/sites/default/files/resources/210290eng.pdf>

UNESCO, (2021a). *UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development. Learn for our planet. Act for sustainability. Berlin Declaration on Education for Sustainable Development*. Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://en.unesco.org/sites/default/files/esdfor2030-berlin-declaration-en.pdf>

UNESCO, (2021b). Education for Sustainable Development for 2030 roadmap. Geraadpleegd op 7 juli 2021, van <https://en.unesco.org/themes/education-sustainable-development/toolbox>

UNESCO, (2021c), What is Education for Sustainable Development? Geraadpleegd op 11 november 2021, van <https://en.unesco.org/themes/education-sustainable-development/what-is-esd>.

UNESCO, (2021d). *Learn for our planet: a global review of how environmental issues are integrated in education*. Paris: UNESCO. Geraadpleegd op 26 augustus 2021 van <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377362>

UNRIC, (2019). *Duurzame ontwikkelingsdoelstellingen: 17 doelstellingen om onze wereld te transformeren*. Geraadpleegd op 22 augustus 2021, <https://unric.org/nl/wp-content/uploads/sites/8/2020/01/duurzame-ontwikkelingsdoelstellingen-sdg-brochure-2019-nl.pdf>

Van Ingelghem, M. (2021, 23 juni). *Global Engagement Staff Lab Vlaamse Hogescholenraad: SDGs en de vertaling ervan naar het hoger onderwijs [Weblecture]*. Geraadpleegd op 30

augustus 2020, van <https://www.vlaamsehogescholenraad.be/nl/events/ges-sdgs-en-vertaling-naar-hoger-onderwijs>

Van Poeck, K., & Loones, J. (2010). *Educatie voor duurzame ontwikkeling : de vlag en de lading*. Brussel: Vlaamse Overheid, Departement Leefmilieu, Natuur en Energie.

Van Poeck, K. & Vandeplas, E. (2021). *Klimateducatie in het hoger onderwijs: een inspiratiegids voor het lesgeven over klimaatverandering (en andere duurzaamheidskwesties) [Onderzoeks- en ontwikkelingsproject met de steun van de Vlaamse overheid]*. Gent: Universiteit Gent. Geraadpleegd op 22 augustus 2021, van <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/documenten/bestanden/13442.pdf>

Vare, P. & Scott, W. (2007). Learning for change. *Journal for Sustainable Development*, 1(2), 191-198 DOI: 10.1177/09734082070010

